

БІОІСТОРІОГРАФІЯ

**ДИДАКТИКА ІСТОРІЇ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВИХ ЗАЦІКАВЛЕНЬ
М. І. КОСТОМАРОВА**

„Микола Іванович Костомаров відіграв величезну роль в культурному й громадському житті... Вдачею своєю – кабінетний і архівний робітник... Напрямком праці – історик-антикварій..., – Костомаров однак разом з тим мав сильні потяги і здібності трибуна, агітатора, дискусанта, полеміста. ... В 1860-х рр., висуваючи на перший план справу народної освіти, елементарних підручників для народу і т.под., ..., Костомаров уже доволі скептично починає ставитись до української белетристики... Єдиним гідним і продуктивним вжитком для неї авторові представляється елементарна народня освіта, себто «ознакомлення народа с плодами образованности»”.

М. С. Грушевський. З публіцистичних писань Костомарова (1928 р.)

У цитаті від М. С. Грушевського, яку взято як епіграф до цієї статті, звучать ті ж самі сентенції (сумнів, парадокс еволюції, творче кредо історика, історик-антикварій, наука і дидактика, історія і освіта), що й зараз, коли ми спробуємо означити проблему „дидактика історії як предмет наукових зацікавлень М. І. Костомарова”. Адже, з одного боку, таке формулювання є, безсумнівно, перенесенням сучасного наукового лексикону на реалії науки ХІХ ст., але, з іншого боку, якщо говорити про наукову спадщину таких вчених світового масштабу як М. І. Костомаров, то апіорі (і майже безпомилково) в нього можна знайти в розмірковуваннях не тільки думки щодо освіти, шкільництва, підручника, а й дидактики історії, що була йому найближче.

Спеціалісти-костомаровознавці, мабуть матимуть рацію, якщо будуть стверджувати, що М. І. Костомаров не був власне фахівцем (у сучасному розумінні) в галузі дидактики, адже і власна педагогічна кар’єра його тривала недовго: „тільки дуже короткий час (два роки) мав в своїм розпорядженні катедру і аудиторію, а після того майже ніколи публічно не виступав”¹, і відсутні у його науковій спадщині такі роботи, які б системно характеризували костомарівське бачення дидактики історії. Але матимуть рацію й історики-дослідники педагогіки та освіти, адже у всіх історико-педагогічних працях, довідниках, енциклопедіях серед визначних теоретиків і практичних діячів української етнопедагогіки і дидактики обов’язково зазначається й ім’я М. І. Костомарова. Особливо активізувалися посилання на М. І. Костомарова як одного із фундаторів української національної освіти в останній час (1990-і – поч. 2000-х рр.) у роботах сучасних фахівців з історії педагогіки: О. В. Сухомлинська, Н. М. Гупан, О. О. Любар, М. П. Стельмахович, Д. В. Федоренко, Я. В. Кодлюк, Я. В. Козачок, Н. С. Побірченко, Л. В. Пироженко, Б. М. Ступарик та ін.²

Тема „Костомаров як дидакт” обов’язково спонукає дослідників до реалізації міждисциплінарного підходу. Невирішеність загальної проблеми дисциплінарної

структури сучасної історичної науки в Україні призводить, зокрема, до розпорошеності зусиль істориків, незнання (чи ігнорування) здобутків фахівців з історії України спеціалістами з історії педагогіки (і навпаки). А тому виникають такі недоречні казуси, як, скажімо, твердження Л. В. Пироженко і Н. С. Побірченко про те, що статті М. І. Костомарова „О преподавании на южнорусском языке. Мысли южнорусса” (1862 р.) і „Правы ли наши обвинители” (1861 р.) публікуються ними „вперше з часу написання”³ у хрестоматії „Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.)” (2003 р.). Хоч усім костомаровознавцям добре відомо, що перша згадана стаття М. І. Костомарова передруковувалась до виходу цієї хрестоматії 4 рази – в 1928 р., 1992 р., 1994 р. і 1995 р., а друга – в 1990 р. в „Українському історичному журналі” професором Ю. А. Пінчуком з передмовою та коментарем із заголовком „Заборонена стаття М. І. Костомарова”.

Пильна увага дослідників із різних галузей історичної науки і суміжних дисциплін української гуманітаристики до наукової спадщини М. І. Костомарова⁴ свідчить про невичерпність костомаровознавства, про розширення предмету досліджень у цьому напрямку. Є також певний інтерес і очевидна перспективність досліджень щодо дидактичних аспектів наукових і публіцистичних праць М. І. Костомарова. Фрагментарно ця тема була заявлена і реалізована на VI Костомарівських читаннях (30–31 травня 2007 р., м. Чернігів – м. Прилуки), де розглядалися академічні та дидактичні аспекти історичної науки в розумінні М. І. Костомарова.

Певна упередженість щодо можливості вивчення творчості М. І. Костомарова через призму сформованих ним положень дидактики історії виникає через стереотипне, спрощене уявлення про власне предмет дидактики і неправомірне ототожнення її із методикою викладання історії. У сучасних публікаціях із цієї теми прослідковується чітке розмежування дослідницького поля дидактики та методики⁵, виокремлено напрям досліджень „українська історична дидактика”, чому було присвячено міжнародну конференцію (грудень 1998 р., м. Київ)⁶.

Для того, щоб обґрунтувати наукову доцільність постановки проблеми „дидактика історії в творчості М. І. Костомарова”, необхідно з’ясувати, насамперед, що розуміли під дидактикою саме в часи Костомарова і яке місце вона займала в науковому і суспільному житті України II половини XIX ст. Інтерес до дидактики, освітніх і виховних систем в цей час був надзвичайно високим. Особливо це стосувалося представників наукової еліти слов’янських народів, адже „Велику дидактику” (1657 р.) створив видатний чеський педагог-гуманіст Ян Амос Коменський (1592–1670 рр.), який був творцем прогресивної педагогічної системи, добре знав позитивний досвід діяльності братських шкіл в Україні. Він же є і автором першої дитячої книжки „Світ почуттєвих речей у малюнках” (1658 р.). Демократичні діячі (науковці, письменники, публіцисти) вважали за честь створити і видати праці, призначені для дитячого читання, такі, що сприяли б вихованню і навчанню молоді. Надзвичайно популярною була дидактична література, яка в художній формі виражала наукові, філософські, етичні та інші знання й ідеї. Традиція творення дидактичної літератури сягала ще античних часів. Класичними зразками її були „Труди і дні” Гесіода, „Георгіна” Вергілія, „Мистецтво поезії” Горация, „Про природу речей” Лукреція та ін. Дидактичний характер мала церковно-християнська література Київської Русі, яку добре знав М. І. Костомаров і

учасники його найближчого соціально-культурного оточення. Вони розуміли дидактику як науку, що покликана обґрунтувати теорію освіти, навчання і виховання в процесі навчання, розробити способи формування змісту освіти, закономірності, принципи, методи і організаційні форми навчання. Історична наука, як ніяка інша дисципліна соціогуманітарної сфери, органічно покликана реалізовувати завдання дидактики, адже соціальна її функція й полягає у поширенні історичних знань, вихованні на прикладах історії. В класичну епоху кожен великий історик був одночасно і великим дидактом. З точки зору дидактики, історія – це, насамперед, антропологія, тобто становлення і розвиток людини, особистості. Таке ж положення („історія – це становлення людини”) визначало і творчий метод М. І. Костомарова. Не випадково історик звернувся ще на початку своєї наукової кар’єри, і залишався вірним цьому кредо на все життя, до ідей „народної історії”, що проявлялося у його творчості через принцип етнографізму. Корисність історії, її значення для формування людини, в першу чергу, а також для самосвідомості народу – в цьому вбачав М. І. Костомаров соціальну функцію науки.

Дослідники творчості М. І. Костомарова відзначали соціальну і дидактичну важливість його наукової спадщини. Б. Г. Литвак, зокрема, класифікуючи науково-історичні праці Костомарова, розташовував їх в логічній послідовності в залежності від теорії дидактики, тобто їх призначення для розвитку особистості, формування її історичних поглядів (від академізму до дидактичного призначення): 1) монографії; 2) науково-популярні роботи; 3) історико-публіцистичні. „Якщо перша група робіт [монографії], – відзначав Б. Г. Литвак, – представляла собою важливий внесок в російську історіографію, то друга виокремлюється, перш за все, майстерністю розповіді їх автора, його рідкісним вмінням поєднувати елементи дослідження з певною компілятивністю”⁷. „Майстерність оповідача” – це, по великому рахунку, є наслідком володіння дидактичною майстерністю. Не випадково й сам М. І. Костомаров писав про „складання” ним монографій як особливу техніку конструювання історичного нарративу, в основі якої лежали розроблені Я. А. Коменським принципи дидактики – науковість, виховуючий характер історичного матеріалу, свідомість, систематичність і послідовність, доступність. А „певна компілятивність”, про яку пише Б. Г. Литвак, означає один із важливих принципів формування змісту історичної освіти (навчальних програм, підручників, навчальних посібників) – відбір із текстів наукових праць найбільш влучних, обґрунтованих фрагментів, які ілюструють і підтверджують думку автора навчального видання. Одностороннє оповідування, що базується лише на думці, точці зору одного дослідника, не може стати основою підручника історії. Потрібен синтез, генералізація навчального матеріалу, „розумна компіляція”. У дидактиці компіляція дуже далека від плагіату, текстових запозичень (з посиланнями на автора чи без таких). Вона полягає у вмінні синтезувати із розрізнених монографічних досліджень систему історичних знань, що дадуть уявлення учням про хід історичного процесу, сприятимуть їх вихованню на позитивних прикладах із історії.

М. С. Грушевський, відзначаючи „сильні потяги і здібності трибуна, агітатора, дискусанта, полеміста”, говорив також про костомарівські публіцистичні і полемічні писання як такі, що „служать доповненням його наукових творів”. „Синтетика, – писав М. С. Грушевський, – взагалі не була найсильнішою стороною його писань; в них

переважав характер описовий; свою аргументацію великий історик рідко збирав в виразні, докладно сформульовані тези в своїх наукових працях: вони звертались не так до розуму, як до почуття і уяви читача... Він часто відчував потребу дати точну формулу своїх поглядів в тім чи іншій питанню: ясну і виразну, де не було-б нічого недоговореного, ніяких зайвих слів і деталей, які могли-б відтягнути увагу і притемнити головне в контрверсії⁸. Підбір навчального матеріалу з тим, щоб найефективніше вплинути на „почуття і уяви” – це елементи дидактики та методики історії.

Які корені живили історико-наукову творчість М. І. Костомарова, що спонукало його розширювати межі наукових досліджень і перетворювати історію як науку в живу дидактичну систему? Це, насамперед, народна педагогіка як втілення духовного життя нації, а також народна дидактика як погляд етносу на знання, школу, книгу, природу, стосунки між людьми. Складовими народної педагогіки і дидактики є дидактична (навчальна і виховуюча) історія з її народно-педагогічною деонтологією, тобто уявленнями про обов'язок, мораль, етичні стосунки, першооснови народної моралі. Звідси потяг у М. І. Костомарова до поєднання в науковій діяльності етнографії з історією, бо це є базові основи українського народознавства.

Дидактизм наукової творчості М. І. Костомарова живився також його власним педагогічним досвідом викладання історії, хоч він і не був тривалим. 29 жовтня 1844 р. М. І. Костомаров обійняв посаду „старшого учителя історичних наук” (IX клас „Табелю про ранги”) Рівненської гімназії⁹. Ця робота захопила його з головою: „...Дела пропасть, – писав М. І. Костомаров в одному з листів, – так что носа некогда оберетъ: 15 лекцій в неделю”. В 1845 р. йому було доручено виступити з вітальною промовою на урочистому зібранні Рівненської гімназії. Тут же, на Волині, він проводив „польові дослідження” з етнопедагогіки: збирав фольклорний матеріал, в якому відображались погляди українського народу на виховання, мораль і етику, народні поняття і уявлення про добро і зло. Викладацька діяльність подобалась М. І. Костомарову: „эта должность мне нравится”, – писав він. У полонізованому Рівному, де, за його оцінкою, дозвілля місцевого населення проходило за розпиттям горілки, вчителювання було для молодого історика „пищей для ума”.

В 1845–1846 рр. М. І. Костомаров був вчителем Київської Першої гімназії. За оцінкою Степана Сірополко цей навчальний заклад в 40–70-х рр. XIX ст. мав „серед учителів чимало свідомих українців, як В. Антонович, Олекса Андріївський, М. Костомаров, Олександр Русов, Яків Шульгин та ін. ...Так, один з вихованців 1-ї київської гімназії з великою похвалою висловлюється про учителів математики Гренкова і Тихомандрицького, про учителя російської літератури Арсеньєва, а особливо про М. Костомарова: оповідання його, свідчить автор спогадів, приковували увагу всіх учнів, не виключаючи поляків”¹⁰. Додамо, що цим вихованцем і автором спогадів був Микола Ге. 26 травня 1846 р. М. І. Костомарова було обрано ад'юнкт-професором російської історії університету св. Володимира у Києві. Ця посада передбачала виконання обов'язків помічника професора та поглиблення під його керівництвом своїх фахових знань. Будучи ад'юнкт-професором, М. І. Костомаров підготував і прочитав курс лекцій із слов'янської міфології, в яких він доводив єдність слов'ян у доісторичну епоху. Арешт у березні 1847 р. надовго перервав його педагогічну діяльність. Лише після амністії (1857 р.) та наукової поїздки у Швецію,

Німеччину, Францію, Італію та Австрію у квітні 1859 р. М. І. Костомарова було вибрано екстраординарним професором російської історії Петербурзького університету. 20 листопада 1859 р. він прочитав першу „Вступну лекцію в курс російської історії”, де виклав свої погляди на предмет і завдання історії („народне життя”). Блискучі, неперевершені лекції зробили М. І. Костомарова кумиром серед студентів та столичної публіки. Хоч і цей період педагогічної кар’єри не був тривалим (в березні 1862 р. Костомаров звільнився з університету), все ж його професорська діяльність стала об’єктом досліджень (И. П. Житецкий. Профессорская деятельность Н. И. Костомарова // Голос минувшего. – 1917), а 5 лекцій М. І. Костомарова, записані П. Гайдебуровим, були опубліковані.

Що ж було характерним для дидактичної системи М. І. Костомарова, який внесок зробив він у формування засад української історичної дидактики?

Аналіз наукової спадщини М. І. Костомарова, його публіцистичних творів, а також спеціальних статей, присвячених проблемам освіти, виховання, теорії навчання і конкретних питань тогочасного шкільництва дозволяють виокремити наступні принципи та положення костомарівської дидактики історії.

1. Вивчення історії, осягнення науки про минуле свого народу, країни потребує певного рівня підготовки шкільної молоді. М. І. Костомаров в статті „О преподавании на южнорусском языке” (1862 р.) писав: „Истории вопреки некоторым, мы не считаем нужным вводить в этот план первоначального воспитания. История есть такая наука, которая требует уже большого запаса предварительных сведений и значительной степени развития: без этого – она бесполезна”¹¹. Цей підхід знайшов реалізацію на всіх етапах становлення сучасної системи історичної освіти в Україні. Системне вивчення „історій” – української і всесвітньої – розпочинається у 6 кл. (діти віком 12–13 років), а цьому передують первинне ознайомлення з історією своєї країни в 1–4 кл. через Буквар, Читанку, курс „Я і Україна” та пропедевтичний (вступний, підготовчий) курс у 5 кл. 12-річної школи.

2. Доступність як основний принцип історичної дидактики. „Наши учебные программы, – відзначав М. І. Костомаров у статті „Тысячелетие” (1862 р.), – пишутся так широко, что незнакомый с делом придет в изумление от громадной учености...”¹². В сучасному розумінні костомарівське „широко” означає пресловуте перевантаження навчальних програм, невміння трансформувати академічний рівень та науковий стиль історичних праць до потреб освіти. Щоб навчання було успішним, воно повинно бути доступним, відповідати віковим особливостям дітей. Академізм вчених праць не повинен відлякувати шкільну молодь.

3. Системність у викладанні історії. Розуміння „системності”, як одного із важливих принципів дидактики, впливає із двох попередніх (пропедевтика, доступність). З кожним етапом вивчення історії рівень складності матеріалу має зростати, адже доступність ніяк не означає спрощення, примітивізацію наукових знань. З цього приводу М. І. Костомаров висловлювався таким чином: „Наука способствует развитию политической и общественной свободы не отрывочным... , а многосложным и продолжительным процессом образования” („Мешать или не мешать учиться”, 1862 р.)¹³. В історії української системи освіти були різні підходи до побудови курсу історії, але верх взяла така, що ґрунтується на засадах системності – послідовне і

синхронне вивчення історії України та всесвітньої історії з найдавніших часів і до початку ХХІ ст. (6–12 кл. 12–річної школи).

4. Одним із визначальних принципів дидактики історії М. І. Костомаров вважав принцип свободи, недопущення насильства у викладанні. „Для успеха в деле просвещения, прежде всего, нужна свобода, – писав М. І. Костомаров, – свобода и сверху, и с боков, и снизу... Насильственно–навязанное просвещение – все равно, что насильственно–навязанное добро. Цель не будет достигнута... Пусть профессор, в объеме и способе преподавания пользуется полною свободой мысли и ее изложения...”¹⁴. Дуже важлива деталь: Костомаров відстоював „свободу” усіх учасників навчально–виховного процесу – і учня, і вчителя (професора). Неодмінною умовою функціонування університетської освіти він вважав особливий „дух свободи”.

5. Дидактична історія – підсумок наукової (академічної) історії. Таке костомарівське положення є дуже цінним для становлення сучасної системи освіти в Україні, відновлення інтегральної єдності науки і освіти. Знаючи добре світ історичної науки, особливості праці академічного дослідника, М. І. Костомаров висловив свої рекомендації, як писати підручники з історії: „...Люди, мало знакомые с процессом изучения истории, делают советы: ...,вы бы написали краткую историю для преподавания или для всеобщего чтения”. ...Составить небольшое, по объему, сочинение об истории края или периода бывает гораздо труднее, чем написать многотомное сочинение о том же самом предмете: очертить в немногих словах, представить в сжатом образе историческое явление возможно только тогда, когда мы изучили их подробности, когда мы владеем большим запасом фактов (и притом, проверенных критикою и осмысленных)...” („Лекции по истории Западной России” М. Кояловича, 1864 р., 1865 р.)¹⁵. Для оптимальної реалізації такого принципового підходу, сформульованого М. І. Костомаровим, в сучасній дидактиці історії використовується прийом генералізації навчального матеріалу, тобто відбір таких фактів, які найповніше, найточніше і найбільш яскраво відображають епоху, викликають резонансну інтелектуальну реакцію у тих, хто навчається. Важливо також у підручникотворенні апробувати навчальний матеріал, звернути його важливість і зрозумілість для учнів.

6. Найбільше розмірковувань знаходимо у М. І. Костомарова щодо виховуючого потенціалу історії як навчального предмету. Саме стосовно цього принципу він висловлював найсміливіші положення, які ще й сьогодні не всі готові зрозуміти і сприйняти. „Патриотизм в науке истории – большой недостаток”, – писав М. І. Костомаров М. П. Погодіну в 1864 р. „Дело историка не курить фимиам перед народными кумирами, а разбивать их. Народные предания – предмет первой важности, но я смотрю на них, как на факты, подлежащие анализу и суждению, а не как на святыню, до которой прикоснуться нельзя”¹⁶, – це найбільш точне формулювання рецепту протидії кумиротворчості в історії, чим дуже грішать національні історіографії. Європейські тенденції щодо подолання міфо- та кумиротворчості поступово проникають і в українську освітню систему, що засвідчила згадана конференція з проблем української історичної дидактики (1998 р.)¹⁷. „Историк, – писав М. І. Костомаров, – есть вместе и гражданин своего отечества; его труды могут принести тогда только гражданскую пользу, когда они будут иметь целью не потачку

национальной гордости и предубеждению, а строгую, неумолимую истину, как бы она ни казалась горькою для патриотических чувствований...»¹⁸. Попереджував М. І. Костомаров не повторювати помилки „польських патріотів”, що ревниво боронили „чистоту своєї історії”: „Для польских патриотов вообще указать на что-нибудь темное в их прошедшей истории, значит смертельно оскорбить живущих” („О казачестве”, 1860 р.)¹⁹.

М. І. Костомаров протягом тривалого часу брав безпосередню участь у творенні підручників і книжок для народного читання. Він збирав гроші на українські підручники (було зібрано більш як 4 тис. рублів). Ці кошти були внесені ним до Імператорської Академії наук з тим, щоб цей капітал разом з процентами був вручений авторам найкращого словника української мови. І така премія була присуджена в 1905 р. Великому українсько-російському словникові за редакцією Б. Д. Грінченка. На зібрані Костомаровим кошти були видані підручники з математики О. Я. Кониського та К. І. Рубісова. Знаючи добре справу підручникотворення, у статті „О преподавании на южнорусском языке” він, зокрема, висловив вимоги до написання підручників: „Книги, сочиненные для народа, должны быть написаны так, чтобы они читались, а не вызубривались, – понимались, а не вдалбливались; сведения пусть укладываются в головы учащимся процессом часто повторяемого чтения, размышления, пересказывания другим и толков о прочитанном”²⁰.

Знаходимо у М. І. Костомарова ряд важливих міркувань, які поглиблюють розуміння дидактики історії, розширюють її межі і окреслюють соціальні функції історії, її роль у формуванні свідомості. Показовою в цьому відношенні є його стаття „Несколько слов о памятнике Хмельницкому” (1869 р.). М. І. Костомаров виступив проти зображення у композиції пам’ятника скульптора Мікешина того, що, на його думку, „грішить проти тонкого смаку, художнього сенсу й історичної правди”: під ногами коня лежить убитий ксьондз, нижче – порубаний поляк, мертвий іудей з вірьовкою на шії. І далі робить важливий дидактичний і світоглядний висновок: „Что неизбежно в историческом описании, что дозволительно в картине, то вообще неуместно и даже неприлично на площади, на улице в виде статуиных изображений”²¹. М. І. Костомаров закликав дуже уважно ставитися до так званої „монументальної пропаганди”, щоб подібна практика не переросла у війну пам’ятників і з пам’ятниками. „Ведь памятник, – писал историк, – какому бы то ни было историческому лицу должен выражать его всемирно-историческое значение (буде такового не окажется на лицо, то и памятника не следует ставить), а не временные подробности, хотя и сопровождавшие деятельность этого лица, но не составлявшие тех ее отличительных свойств, которые самому действовавшему лицу дали историческое величие. Фигуры раздавленного ксендза и задушенного иудея не представляют ничего такого, что бы исключительно принадлежало Богдану Хмельницкому и даже его эпохе”²². У цьому конкретному прикладі із пам’ятником Б. Хмельницькому М. І. Костомаров блискуче продемонстрував свою громадську позицію, виклав кредо справжнього історика–професіонала, не заангажованого політикою, для якого найдорожче – істина, правда історії. У подібних підходах великого історика можна знайти багато цінного для формування сучасної офіційної політики пам’яті в Україні.

У М. І. Костомарова немає такої однієї, чи серії праць, які б системно викладали його погляди на дидактику історії. Бо він не ставив перед собою подібного завдання. Але те, що у нього сформувалася оригінальна авторська концепція „дидактичної історії”, в цьому сумнівів немає.

Сучасні українські історики, аналізуючи творчість М. І. Костомарова, відзначають деякі характерні особливості його наукових робіт, що опосередковано свідчать про чітку дидактичну їх спрямованість. Так, зокрема О. В. Ясь, досліджуючи монографічні студії великого історика, акцентував увагу на авторських саморефлексіях щодо спрямування, дидактичної мети його робіт: „не для вченого кола спеціалістів, а для публіки”, „козацтво чекає художньої історії”. Художня історія, в розумінні М. І. Костомарова, є саме дидактичною історією, тобто побудованою за канонами мистецького жанру – із сюжетом, діючими особами, ідеєю та ін. Звідси виводяться характерні риси монографічних студій М. І. Костомарова, які красномовно перевербуються із особливостями дидактичної літератури:

- художньо-нарративна техніка викладу;
- вузька предметна локалізація;
- деталізація побутових сюжетів;
- компілятивність;
- відсутність проблемної спрямованості;
- переважання техніки „складання” монографії з певних джерел²³.

Якщо говорити про монографії в їх вузькому академічному розумінні, то вказані характерні риси можна вважати як недоліки. Але в дидактиці вони перетворюються на переваги. Адже у літературі, призначеній для навчання, автори повинні навмисне опускати, залишати поза рядками власну „наукову кухню”. Дидактична література не може бути переобтяженою науковим апаратом. Тим вища моральна і професійна відповідальність автора навчальної книги: адже більшість його висновків і положень має сприйматись читачами на віру. Ось чому у цьому сенсі інколи підручник сприймають як Біблію: спочатку через віру, засвоєння догматичних істин, а потім, з віком, приходять їх раціональне розуміння.

М. І. Костомаров, будучи вченим великого масштабу, не міг зосереджуватися тільки на проблемах історії, її дидактики. Він вбачав місце дидактики історії в загальній системі побудови освіти та розвитку шкільництва в Україні. Історики педагогіки та освіти традиційно виділяють такі характерні особливості його поглядів на навчання і виховання, що ґрунтуються, безумовно, на дидактиці історії. Це, насамперед:

- доступність освіти („світло науки та мистецтва проникне своїми цілительними променями в хижу землероба”);
- рівноправність усіх людей у здобутті освіти рідною мовою, щоб можна було „кожному з слов’янських народів дарувати власний розвиток”;
- світський характер навчання та досконалість одержуваних знань²⁴.

Реформуючи сучасну освіту в Україні, вибудовуючи дидактику історії за європейськими стандартами, слід добре пам’ятати наукову спадщину М. І. Костомарова, його розуміння теорії освіти і навчання, бо, як писав свого часу М. С. Грушевський, „такий визначний провідник, що положив свою печать на цілу

епоху, і такий яскравий представник свого часу варт того, щоб його знали, то значить – передусім мати змогу знати”²⁵.

¹ Науково–публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. М. Грушевського. – К.: ДВУ, 1928. – С. Ш.

² Сухомлинська О. В. Історико–педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – К., А.П.Н., 2003. – 68 с; Гупан Н.М. Історіографія розвитку історико–педагогічної науки в Україні. – К., 2000; Любар О., Стельмахович М., Федоренко Д. Історія української педагогіки. – К., 1999. – 355 с.; Кодлюк Я. Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті. – К.: Наш час, 2006. – 368 с.; Козачок Я. В. Проблеми рідномовної освіти і літератури в публіцистиці Костомарова. – Тернопіль, 1998; Козачок А. В. Українська ідея: з вузької стежини на широку дорогу (художня і науково–публіцистична творчість Миколи Костомарова). – К., 2004; Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): Хрестоматія / Упор. Л. Д. Березівська та ін. – К.: Наук. світ, 2003. – 418 с.; Ступарик Б. М. Біля витоків української національної школи. – К., 1996; Його ж. Національна школа: витoki, становлення. – К., 1998. – 333 с.

³ Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): Хрестоматія / Упор. Л. Д. Березівська та ін. – К.: Наук. світ, 2003. – С. 31.

⁴ Арпox В. „Книга Буття Українського Народу” М. Костомарова: сакральні виміри національної самосвідомості // Сіверянський літопис. – 2000. – №5. – С. 132–135; Іванко А. Б. Український Кремуцій Корд (М. І. Костомаров) // Історики України XIX – XX ст. – Кіровоград, 2001; Лук М. Микола Костомаров: історіографія та соціальна філософія українського романтизму // Молода нація: Альманах. – 2002. – №1. – С. 28–80; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. – К.: Наук. думка, 1992. – 232 с.

⁵ Удод О. А. Дидактика історії: яким має бути універсальний підручник з української історії // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С. 199–210.

⁶ Українська історична дидактика: Міжнародний діалог. – К.: Генеза, 2000. – 368 с.

⁷ Литвак Б. Г. Николай Иванович Костомаров // Портреты историков: Время и судьбы. – Т. 1. Отечественная история. – М.: Иерусалим, 2000. – С. 63.

⁸ Науково–публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. V.

⁹ Шандра В. Двобій з долею // День. – 17 листопада 2007 р.

¹⁰ Сірополко Степан. Історія освіти в Україні. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 318.

¹¹ Науково–публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 138.

¹² Там само. – С. 126.

¹³ Там само. – С. 133.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 211.

¹⁶ Там само. – С. 181.

¹⁷ Удод О. А. В історії не повинно бути кумирів // Україна молода. – 23 серпня 2006 р. – С. 8; Фішер Клаудія. Чи можна писати про історію без героїчного пафосу // Українська історична дидактика. – К., 2000. – С. 211–227.

¹⁸ Науково–публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 188–189.

¹⁹ Там само. – С. 58.

²⁰ Там само. – С. 138.

²¹ Там само. – С. 228.

²² Там само.

²³ Ясь О. В. Монографічні студії в українській історіографії другої половини XIX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 14. – К., 2004. – С. 165–204.

²⁴ Українська педагогіка в персоналіях: В 2–х кн. / За ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005.

²⁵ Науково–публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. XXI.